

1917 йил декабрь ойида бутун Туркистон Ўлкаси бўйлаб сиёсий кампания авж олди. Хамма жойлардаги йигилишларда Мухторият Муваккат ҳукуматини химоя қилишга қаратилган қарорлар қабул қилинди. Чунончи, 1917 йил 6 декабрь куни Тошкентнинг Эски Шаҳар қисмидаги Бекларбеги мадрасасида митинг бўлди. Митингда сўзга чиққанлар – М. Абдурашидхонов, муфтий Мулла Одил, Шерали Лапин, Саид Ганихон, Пирмуҳаммад Аълам ва бошқалар, ҳаммаси бўлиб ўн беш киши болшевиклар йўлини қораладилар ва Мухторият ҳукуматини химоя қилишга чақирдилар. Митинг катнашчилари 13 декабрь куни, яъни Пайгамбар Муҳаммад алайҳиссалом тугилган кунлари намойиш қилишга қарор қилдилар. Намойиш арафасида Тошкентдаги Мухториятни қўллаб-қувватловчи оврапалик кишилар гуруҳи Кўконга – Мухторият ҳукумати номига телеграмма юбориб, унда мухториятчиларни химоя қилиш учун намойишда катнашиш истакларини билдирганлар» («Улуг Туркистон», 1917 йил 14 декабрь).

Бўлажак воқеалардан хабардор бўлган Шўролар ҳокимияти намойишга йўл қўймаслик учун ҳаракат қилди. Шўроларнинг шаҳар кенгаши бу чиқишни “мусулмонлар оммасининг фитначи аксилинкилобий ҳаракати” деб ҳисоблаб, 13 декабрга белгиланган бу намойишнинг йўлини тўсиш учун ҳарбий қисмларни ишга солди. Тошкент Ўрдасидаги ҳарбий қисмлар Янги шаҳар билан Эски шаҳарга ўтадиган асосий йўللارни тўсиб қўйди. Шунга қарамайдан ҳаракат давом этди. Айниқса, Янги шаҳарда оломоннинг тўпланиши мутлақо тақиқланган эди. Турли қўчалардан бўлса-да, йўл топиб айланиб келган мусулмонлар Шайх Хованд Тохур масжиди томон юриб келиб йигилди. Соат ўн иккиларга борғайда кўп минг кишилик намойишчилар тўпландилар. Йигилганлар орасида Халқ Комиссарлари Советининг аъзолари, ҳукумрон партия (болшевиклар) раҳбарлари ва бошқа сиёсий ҳаракат ва ташкилотларнинг раҳбарлари ҳам бор эди. Туркистонга Мухторият берилишини талаб қилиб қилувчи шўролар ёзилган транспарантлар қўтарган гуруҳ, асосан оврапаликларни ташкил этган уч мингга яқин намойишчи Эски Шаҳарга қараб юриди. Шу вақтда ҳарбийлар билан тўқнашув содир бўлган. Тўқнашув натижасида эски шаҳарлик 16 киши ҳалок бўлган. Бўлиб ўтган воқеа ҳусусида марказга – Петроградга хабар берилган. Тошкент Ишчи ва аскар депутатлар Совети 13 декабрда Тошкентда ҳарбий ҳолат эълон қилди («Туркестанские ведомости», 15 декабрь 1917 г.). Шўролар ҳукумати раҳбари Ф. Колесов марказий ҳукуматга мурожаат қилиб, ундан йўл-йўриқ сўраганида И. Сталиндан шундай маъмулда жавоб олинган: «Сиз жойларда ўзингиз ҳукуматсиз, йўл-йўриқларни ўзингиз ишлаб чиқишингиз керак». , 1917 йил 26 декабрда Мусулмон Ишчи ва аскар депутатларининг Ҳавкулудда 1-қурултойи чақирилди. Унда бир неча масалалар қўрилиб, улар орасида Мухторият масаласи алоҳида ўрин тутди. Қурултойда Мухторият масаласида Ленин билан музокара юритиш учун делегация юбориш масаласида тўришувлар бўлди. Ва нихоят, қурултой Ленинга телеграмма юборишга қарор қилди. Телеграммада шундай дейилган: «Туркистон 1-Ҳавкулудда Мусулмон Ишчи ва аскар депутатлари съездида қабул қилинган резолюцияни йўллаб, Сиздан Русия демократик жумҳурияси олий ҳокимияти сифатида Туркистон Халқ Комиссарлар Кенгашига ўлка ҳокимиятини Туркистон Вақтли Мухторият ҳукуматига топшириш учун фармойиш беришингизни сўраймиз. Бу, Туркистонни улкан ҳалокатга келтириши мумкин бўлган бебошлик, иккиҳокимиятчиликнинг олдини олиш учун зарур».

Курултойда миллионларнинг манфаатини ифода этувчи вакиллар мухторият масаласида яқдил (эдилар). Бирок Тошкент Кизил ҳукуматининг вакили, большевик П. Полторацкий нутк сўзлаб, Мухториятга қарши бемаъни гапларни айтди. Ана шундан кейин курултой куйидаги қарорни қабул қилди: «1. Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Кенгаши барча аҳоли, айниқса мусулмонлар хоши-истакларининг ифодачиси эмас. 2. Туркистон ўлкаси халқларининг иродаси съездда Мухторият эълон қилинганида ифодаланган. 3.

Туркистонда ягона ҳукумат органи умумий мусулмонлар курултойида ва уни тўлдирган Мусулмон Мухторияти ҳукумати ва Халқ Кенгашига (парламенти) топширсин деб истак билдирди. Чунки, ушбу курултой Мухтор Туркистондаги барча демократик қатламлардан ташкил топиб, бутун пролетариат ўй-фикрларининг ифодачисидир». Шундан кейин П. Полторацкий бошчилигидаги болшевик вакиллар ва унинг тарафдорлари курултой залини ташлаб чиқиб кетдилар.

Туркистон Мухториятини Бутунроссия Мусулмонлари Кенгаши ва унинг Ижроия қўмитаси ҳам қўллаб-қувватлади. Туркистондаги тараккийпарвар зиёлилар, оддий меҳнат аҳли ва хориждаги барча мусулмонлар Туркистон Мухторияти ҳукуматини қўллаб-қувватлашди ва ҳатто ўз сармоялари ҳисобидан ёрдам уюштиришди. Ўзбек халқининг содиқ фарзанди Фитрат шундай деб ёзган эди: «Туркликнинг қонини қайнатувчи, имонини юксаклатувчи бир суюнчи сўз тугилди. 27 ноябрнинг кечасинда миллий лайлатулқадримиз бўлган Туркистон Мухторияти эълон қилинди. Эллик йилдан бери эзилдик. Таҳкир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз қесилди, оғзимиз қопланди, еримиз қосилди, молимиз қаланди, шарафимиз юмурилди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига олинди. Тузумли турдук, қабр этдук – қучга қаянган ҳар буйруққа бўйсиндук, бутун қорлигимизни қўлдан қердук. Ёлғиз бир фикрни қермадук, яшинтурдик, қмонларимизни ўраб қакладук, бу фикр – Туркистон Мухторияти эди».

Ўзоқ асрлар қобайнида ўзаро феодал урушлар ва тарқоқлик, муқамлақачилик қиёсати ва зулми шароитида яшаган, ана шу зулмлар туфайли халқи қонавайрон бўлган ўлкада Мухторият давлатининг ташкил топиши бутун мусулмонлар оламида қизғин қутиб олинди. Бу ҳақда ўша вақтларда қоп этилган рўзномалар, ойномалар, тўплам ва қисолалар, архив ҳужжатлари, турли йигилишларда қабул қилинган қарорлар ва бошқа маълумотлар қувҳлик қеради. Айниқса, ўзбек шоирлари бу тарихий воқеа муносабати билан қўллаб шеърлар ёздилар, Масалан, биринчи бўлиб Қидоятуллоҳ Алиев «Туркистонга» ва «Мухторият шодлиғи» қеган отақин шеърлари билан ўзбек халқи номидан Мухториятга муносабат билдирди. Қамза эса «Туркистон Мухториятини» қеган шеър ёзиб, уни «Ўлуг Туркистон» рўзномасида (1918 йил 11 январь) эълон қилди (Изоҳ: мақкур шеърнинг тўлиқ матни Ш. Турқиев қомонидан «Қан ва турмуш» қурналининг 1990 йилғи 10-қониди эълон қилинган).

Яна ушбу қурналнинг шу қониди Фитратнинг «Мухторият» қеган публицистик мақоласи, М. Қўқаевнинг ҳати ва бошқа материаллар илқ қор шўроларнинг рўзнома ва ойномаларининг саҳифаларида эълон қилинган. Қўлпон ўзининг «Аллоҳу ақбар» ва «Ќод турк байрами» шеърларини Мухторият ҳукуматининг ташкил топишига бағишлади. Туркистон Мухториятининг мадҳиясини (қимнини) ёзиш учун шоирларга муқожаат қилинган. Эндигина йигирма ёшга тўлган Абдулҳамид Қўлпон қомонидан ёзилган «Ќод турк байрами» қеган шеър мадҳия сифатида танлаб олинган (Изоҳ: ўша шеърнинг тўлиқ матни биринчи марта «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг 1991 йил 20 сентябрь қониди Ж. Қаримов қомонидан эълон қилинган. Шеърнинг асл нусқасини эса

Кўкон ўлкашунослик музейи ходими А. Мадаминов топиб берган).

Ўз даврининг талантли шоири Хамид Олимжоннинг «Харбий коммунизм даврида ўзбек буржуазия поэзияси» деган маколasiда ёзилишича, мазкур шеър «Эл байроги» рўзномасининг 1917 йил 13-сонida босилган. Ўша вақтларда бу шеър кўп минг нусхада Кўкондаги И. И. Вайнер типолитографиясида варака тарзида босиб чиқарилган ва деярли барча мактабларда, кўчаларда ва йигинларда кўшиқ қилиб айtilган. Ана шу мадхия матнидан парчалар келтирамиз:

Кўз очинг, боқинг ҳар ён,
Қардошлар, қандай замон!
Шодликка тўлди жаҳон,
Фидо бу қунларга жон!

Накорот:

Туркистонли – шонимиз, туронли – унвонимиз,
Ватан – бизим жонимиз, фидо ўлсин қонимиз!
Бизлар темир жонлимиз, шавқатлимиз, шонлимиз,
Номусли виждонлимиз, қайнаган турк қонлимиз!

Мухторият олинди,
Ишлар йўлга солинди.
Миллий маршлар қолинди,
Душман ўртансин энди!
Накорот ва ҳоказо.

Мухторият ҳукуматининг эълон қилиниши халқ оммаси томонидан қизгин қутиб олингани ва қўллаб-қувватланиши Тошкент Шўролар ҳукуматиға ёқмади. Болшевиклар партияси ва Шўролар ҳукумати Мухториятга қарши ташвиқот, тухматдан иборат сиёсий кампанияни бошлаб юборди.

Чунончи, 1918 йил 18 январда Тошкентда Фаргона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларидаги ўзбек пролетар ташкилотларининг иккинчи қурултойи қақирилди. Қурултой қатнашчилари Мухторият ҳукуматиға қорозилиқ билдирдилар, Ишчи ва деҳқон депутатлари Советлари билан Муслмон Советларини бирлаштириш қерак, бунинг учун махсус Қурултой қақирни зарур деб ҳисобладилар. Бундай мисоллар бир неча. Туркистон Мухторияти ҳукуматини М. Тинишбоев атиги бир ҳафтагина бошқарди, қолос. Ҳозирча бизга маълум ва аниқ бўлмаган сабабларга қўра, у истеъфога чиққан. Унинг ўрниға ҳукумат раиси этиб Мустафо Чўқаев тайинланган.

Мухторият ҳукумати ўзининг эълон қилинган қунидан бошлаб актив сиёсий фаолият қўрсата бошлаган. Биринчи навбатда Муслмон сиёсий ташкилотлари ва уларнинг органлари тарғибот ва ташвиқот ишларини қучайтириб юбордилар. «Улуг Туркистон», «Эл байроги», «Свободный Туркестан» қаби ўнлаб рўзномалар Туркистон Мухторияти томонида туриб иш қўрдилар. Шунини эслатиб ўтиш лозимки, бу вақтларда Тошкент ва бошқа шаҳарларда маърифатпарвар ва тараккийпарвар миллий ёшларнинг бир неча гуруҳлари ва уюшмалари тузилган эди. Масалан, Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида тузилган ва маркази Ҳадрада жойлашган «Изчилар тўдаси» деб аталган гуруҳга машҳур жамоат ва партия арбоби Акмал Иқромов ҳам аъзо бўлиб қирган эди. (Қаранг: Қ. Ҳасанов. Акмал Иқромов. Тошкент, «Ўзбекистон», 1972, 7-бет). Мухториятнинг ўзи ҳам

рўзномалар ташкил этди ва улар ўзбек, рус, козок тилларида чикиб турди.

Мухторият ҳукумати уезд комиссарлари ва бошка мансабдор шахсларга фармойишлар, телеграммалар ва турли кўрсатмалар юбориб, уларни бажаришга мажбур этишга ҳаракат килди. Масалан, 1918 йил 11 январда Каттакўргон Ишчи, аскар ва дехкон Советлари Мухториятни тан олмай, унинг ҳеч бир кўрсатмасини бажармаслигини эълон килган эди.

Мухторият ҳукумати шошилиш суратда 30 миллион сўмлик заём чиқарди. Ундан кўзланган мақсад ҳукуматни иқтисодий жихатдан мустаҳкамлаш ва миллий армия тузиш эди. Ҳукумат тадбирига кўра биринчи навбатда армия тузишга киришилди. «Кўкон мухторияти» китобининг муаллифи П. Алексеенковнинг ёзишича, дастлабки кунлардаёқ ҳукумат ихтиёрида 60 ёлланма аскар тўпланган (44-бет). «Хуррият» рўзномасининг ёзишича эса, Мухторият ихтиёрида қисқа вақт ичида икки минг кишидан ортиқ ҳам ихтиёрий, ҳам ёлланма аскар бўлган (1918 йил 8 март).

Четдан чакирилган ҳарбий кишилар асосан инструкторлик ишларини олиб борганлар. Мухторият ҳукумати ёрдам сўраб хорижий мамлакатларга мурожаат килди ва улардан ҳам моддий, ҳам ҳарбий ёрдамлар оиди. Шу боисдан бўлса керак, 1918 йил январда Тошкентдаги Жомеъ масжидида бўлган митингда Шуқурхон ҳазратлари:

«мухториятчилар ёлғиз эмаслар. Уларни Англия химоя қилаётир», деб бежиз айтмаган («Кокандское эхо». 18 января 1918 г.). Дарҳақиқат, Мухториятни унинг илтимосига биноан Англия, Россия, Франция, Германия, Туркия ва бошқалар қўллаб-қувватлаган эдилар.

Мухторият ҳукумати ўзининг қисқа умри давомида бир катор иқтисодий тадбирларни амалга оширишга ҳаракат килди. Халқ милицияси тузилди, армия ташкил этилди, заём чиқарилди, пул ислохоти ўтказишга киришилди. Мухторият ўз байроғи ва мадҳиясига эга бўлди.

Мустафо Чўкаев ўз эсдаликларида ёзганидек, «Биз Русиядан айрилишни талаб этмадик. Фақат Мухторият эълон килдик... Натижа эса ҳаммага маълум...» Демак, мухториятчилар Русия таркибида Мухторият бўлиши учун курашган эканлар, деган ҳулоса келиб чиқади. Ёки Махмудхўжа Бехбудий таъкидлаганидек: «Биз еримизни ва мол-мулкимизни бўлиб олмокчи бўлганларга жон-жаҳдимиз билан қарши чиқамиз. Ҳақиқатда эса, ер, мол-мулк ва динни сақлаб қолиш учун Мухторият туздик» (А. Бабаходжаев. Провал английской агрессивной политики в Средней Азии (1917-1920 г.г.), Ташкент, 1955, стр. 42).

Тошкент ва Москва ҳукуматлари Туркистон Мухторияти ҳукуматига нисбатан мутлақо душманлик муносабатида бўлдилар. Унга қарши ўта шовинистик сиёсатни қўлладилар. Д. Манжара ёзганидек: «Кўпгина русларнинг, ҳатто раҳбар ўртоқларнинг қалласидан улуг давлат шовинизми руҳи мустаҳкам ўрин олган эди». Дарҳақиқат ҳам шундай бўлди. Туркистон Мухторияти ҳукуматини ағдариб ташлаш учун ҳамма чоралар қўрилди.

Йўлчи КОСИМОВ,
тарих фанлари номзоди.

(Давоми бор)